

DİLÇİLİK

<https://doi.org/10.62837/2024.10.3>

NADİR MEMMEDLİ¹

“DİVANU LUGATİ’T-TÜRK”ÜN İNCELENME TARİHİ

THE HISTORY OF THE RESEARCH ON “DĪWĀN LUGHĀT AL-TURK”

Resume

The vocabulary of the Divan was first studied by the German scientist and professor of the University of Berlin, Karl Brockelman. In the 1980s, two prominent scholars of Turkic language and Islamic studies, Professor Robert Dankoff of the University of Chicago and Professor James Kelly of Harvard University, published a comprehensive collection of Turkish dialects in the United States under the title “Compendium of The Turkic Dialects” in 4 volumes (I vol., 1982, II vol., 1984, III vol., 1985 and with 1 index) translated into English and published by Harvard University Press. Professor Besim Atalay undertook the translation of the book into the Turkish language, which was subsequently published

by the Turkish Language Institute in Ankara between 1939 and 1942 in three volumes using the Latin alphabet. Following this, numerous books, articles and dissertations were written about the “Divan”.

The “Dīwān Lughāt al-Turk” was translated into Uzbek by Salih Mutallimov in Uzbekistan during the 1960s (Volume I in 1960, Volume II in 1961, Volume III in 1963, H.Abdurrahmanov’s translation-based index edition in 1967). In the 1960s and 1970s, the Uzbek linguist Alibey Rustamov translated the text into Russian. This translation was based on the microfilm of the manuscript of “Divan” stored in the Istanbul National Library. The printing of the translation was completed in 2010. In 1997 and 1998, Askar Kurmashuli Egeybayev translated the text into Russian. In 2005, Z.A.Auezov translated the work into the Kazakh language, in response to numerous requests and appeals from the public and intellectuals. The translation was overseen by a commission comprising 12 members (Abdusselam Abbas, Abdurrahim Etkur, Abdurrahim Habibullah, Abdulrahim Karim Sait, Abdulhamit Yusufi, Halim

¹Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Nesimi Adına Dilçilik Enstitüsü Başkanı, Prof. Dr.,

Salih, Haji Nur Haji, Osman Muhammed Niyaz, Emin Tursun, Sabit Ruzi, Muhammed Emin and Mirsultan Usmanov) were translated into Uyghur, published in Urumqi in 1981-1984 in 3 volumes with a circulation of 84,000 copies, and in 1985 translated from Uyghur to Chinese. In 2003, the book was republished in Chinese under the editorship of Professor Alimcan Sabit. In 2004, it was published in Persian in Tehran by Huseyn Duzgun. In 2005, it was republished in Turkey by Sechkin Erdi and Sarap Tugba Yurtsever. In 2020, it was translated into Turkish by Ahmet B.Erculus and Ziyad Akkoyunlu.

In the history of Turkology, Khalid Said Khojaye, a scholar of Uzbek origin who resided in Azerbaijan since 1918, translated this work from the original Kilisli Rifat publication into Azerbaijani between 1935 and 1937. However, he was a victim of repression before the manuscript was published.

Key words: *Dīwān Lughāt al-Turk, Turkic language, Khalid Said Khojaye, dialects, manuscript*

Tarihsel verilere göre Mahmud Kaşgari “Divanu Lugati’t-Türk” eserini 25 Ocak 1072 tarihinde yazmaya başlamış, 10 Şubat 1074’te tamamlamıştır. Yazar yapıtını Bağdat’ın Abbasi halifesi Ebu’l-Kasım Abdullah ibn Muhammed Muktedi Biemrillah’a (bazı kaynaklarda halifenin oğluna) ithaf etmiş ve Allah’tan onun yüceliğini, kuvvetini ve gölgesini ümmetinin üzerinden eksiltmemesini niyaz etmiştir.

Mahmud Kaşgari’nin “Divanu Lugati’t-Türk”ün 4 nüshada olan orijinali Bağdat’taki Moğol yönetimi sırasında yok edilmiştir. El yazmasının günümüze ulaşan tek nüshası, Muhammed ibn Ebu Bekir ibn Ebu’l-Feth es-Savi-el-Demeşki tarafından 13. yüzyılda (1 Ağustos 1266), yani yazıldığından 200 yıl sonra orijinalden istinsah edilen nüshadır. Kitabın cildindeki notlardan el yazmasının 1400-1401 yıllar arasında Kahire’de yaşayan Muhammed ibn Ahmedü Hatibu Deraya’ya ait olduğu bilinmektedir. Geçen yüzyılın başlarında eski Maliye Bakanı Nazif Paşa, Osmanlı döneminde Türkiye’ye getirilen kitabı bir akrabasına (bazı kaynaklara göre eşine) bağışlamış ve ihtiyac olursa kitabı 30 altından az değerinde satmamasını önermiştir. 20 yıl sonra Latin alfabesiyle yazılmış bir kitabın ilk tercümanı Halid Sait Hocayev’in kızı Behice hanıma defalarla aynı öneride bulunduğunu görmekteyiz: “Paraya ihtiyacınız varsa ve klasörleri vermeniz gerekiyorsa, bu sıralaçları terazide tartarsınız, ağırlıklarınca altın isterseniz”[Turan].

Sahafçı Burhan Bey, kitapsever Ali Emiri’ye [Divanu Lugati’t-Türk” kitabının 30 altından az meblağa satılmayacağını söylüyor. Maarif Vekili Emrullah Efendi kitap için sahafçıya 10 altın teklif eder ve otuz altının bir kitab için fazla olacağını, bu fiyata kütüphane bile alınacağını söyler. Burhan Bey Ali Emiri’ye kitabın sahibiyle anlaşma sürecinin yarın sona ereceğini belirtir ve işine yararsa satın almasını teklif eder. Yazmanı gözden geçirdirirken gerçek bir hazine bulmuş gibi sevinen Ali Bey, tesadüfen dükkâna gelen arkadaşından borç ister ve hemen ona 33

altın vererek kitabı sahafçıdan satın alır. Hatta fikrini dəyişirebileceğinden çekinerek dükkândan çıkarken yazmanı sımsıkı göğsüne bastırıldığı ve heyecanla şöyle düşündüğü de söylenir: “*Aman Allah, ya vazgeçerse ve onu geri isterse!*”

Bugün de İstanbul Millet Kütüphanesi’nde sergilenen Divan’ın orijinal Arapça nüshası Türkiye’de ilk kez 1917 yılında Talat Paşa’nın yardımı ve Ali Emiri’nin ısrarlarıyla Kilisli Rıfat tarafından hazırlanmıştır. Talat Paşa, teklifi kabul edildiği için Ali Emiri’ye 300 lira gönderirse de Ali Emiri bu parayı kabul etmemiş ve cevabında şunları yazmıştır:

“Nezakatiniz ve takdiriniz için teşekkür ederim ama parayı kabul edemem. Çünkü teklifinizi kabul edersem ülkeme küçük bir hizmet karşılığında para almış olacağım. Bu benim vicdanıma çok ağır gelir. Bu yüzden size teşekkür eder ve parayı geri iade ederim. Parayı yardıma ihtiyacı olan birkaç dürüst aileye verirsiniz Cenabı Hakk ta, ben de memnun oluruz. Bu hayır sadakasının ismi de “Divanu Lugati’t-Türk” olsun” [anl.az].

Macar Bilimler Akademisi Divan’ı satın almak için Ali Emiri Efendi’ye 10.000 altın, Fransa ise üç katını, yani 30.000 altın teklif etse bile o, bu teklifleri kabul etmemiştir:

“*Ben kitaplarımı milletim için derledim. Eğer dünyanın bütün altınlarını önüme koyarlarsa bile ne bu kitabı, ne de hiçbir kitabımın tek bir sayfasını bile satmayacağım*” [anl.az]. Fransızlara cevabı daha da sert olmuştur: “Ben bu kitapları devletin verdiği maaşla topladım, öldüğümde milletime armağan etmek isterim” [Deliömeroğlu, s.80].

Kilisli Rıfat nüshanın Arap alfabesiyle tıpkıbasımını 3 cilt halinde, ek açıklamalarla birlikte karışmış, dağınık sayfaları tasnif ederek bastırmış ve gelecek araştırmaların önünü açacak olan büyük bir hizmette bulunmuştur. “Divan” ilmi camiada hemen yankı bulmuş ve dünya türkologlarının ilgisini çekmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı 22 defter hacminde olan bu yapıtı 120 lira ücretle ödüllendirerek İstanbul Darülfünun Kütüphanesi’ne bağışlamıştır.

Fakat eser Latince değil Arap alfabesiyle basılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Mustafa Kemal Atatürk’ün talimatıyla kitabın 22 defteri Latin harfleriyle basılmak üzere Çankaya Köşküne gönderilmiş, fakat defterler bilinmeyen nedenlerden dolayı kaybolmuştur. Kilisli Rıfat’tan bu eser üzerinde tekrar çalışması istense de, küçük ücretten memnun olmayınca o, bu teklifi kabul etmemiştir.

1925 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin kararnamesiyle Samih Rifat ve Mehmet Akif kitabın çeviri işine başladılarsa da beklenen başarıyı gösteremediler. O yıllarda Tefvik Demiroğlu da Divan’ı kısaltarak tercüme etti. Ramiz Asker “Türkolojinin Başyapıtı” monografisinde “Divan”ın mütercimlerinden biri olarak Konyalı Atıf Efendi’den bahseder: “7 defterden oluşan çevirisinin hacmi 943 sayfadır. Bu çeviri Kilisli Rıfat ve Tefvik Demiroğlu’nun yapmış olduğundan daha

açıqlayıcı ve dolgundur. Fakat bazı şiirleri ve örnekleri yalnız Arapça açıklamalarına dayanarak tercüme etmiştir”[Asker, s.45]

“Divan”daki kelime hazinesi ilk kez Alman bilim adamı, Berlin Üniversitesi profesörü Carl Brockelman tarafından incelenmiştir. Carl Brockelman 1928 yılında “Divan”ı temel alarak “Orta Türkçe Sözlüğü”nü derlemiştir. Bu sebepten bazı kaynaklar derlenen kelime sayısını 7500, bazıları 9000, bazı kaynaklarda ise daha fazla olarak belirtmektedir. Yayınların en büyük sorunlarından biri Arapça ve Türkçenin cümle yapılarının farklı olması nedeniyle her baskıda toplam kelime sayısının değişmesidir. “Divan”daki kelime sayısı konusunda çeşitli bilgiler mevcuttur. Carl Brockelman’ın eserinde 7993, Besim Atalay’ın üç ciltlik tercümesinin fihristinde 8783, Özbekistan’da Mutallibov’un baskısında 9222, M.Nalbant’ın araştırmasında ise 5147 ad ve 3477 fiilin yer aldığı belirtiliyor. Verilerdeki bu farklılığın diğer sebebi de bazı çalışmalarda makale başındaki kelimelerle metindeki cümlelerde yer alan kelimelerin de sözlüğe dahil edilmesi, metin başındaki kelimelerle birlikte değerlendirilmesidir. Bu, bazı araştırmacılar tarafından çokanamlı kelimeler gibi mustakil bir sözcük birimi olarak kabul edilmesinin yanı sıra, Arapçadan çeviri yapanların metinleri, kelimeleri, cümleleri, şiirleri, atasözlerini nasıl açıklamalarına da bağlıdır.

Geçen yüzyılın 80’li yıllarında, Chicago Üniversitesi profesörü Robert Dankoff ile Türk dili ve İslam üzerine tanınmış araştırmacı, Harvard Üniversitesi profesörü James Kelly’nin katkılarıyla Amerika’da “Türk Lehçeleri Toplusu” adı altında 4 cilt halinde (1. Cilt 1982, 2. Cilt 1984, 3. Cilt 1985 ve 1 göstergeli) yapıt İngilizce’ye çevrilmiş ve Harvard University Press matbaasında basılmıştır.

Türkçeye çevirisini Profesör Besim Atalay’ın üstlendiği kitap 1939-1942 yıllarında Ankara Türk Dil Kurumu tarafından Latin alfabesiyle 3 cilt olarak yayımlanmıştır. 1943 yılında kitabın göstergeli baskısı basıldı. Daha sonra “Divan” hakkında kitap, makale ve tezler yapıldı, Türk dünyası, Türklük bilimi için zengin verilere sahip olan eserin yeni baskıları yayımlandı. “Divan” Türk dillerinin tarihini incelemek için en güvenilir kaynaktır.

Divan’ın yayınlanması Rusya Türkologlarının ilgisini çekmiştir. A.N.Kononov Mahmud Kaşgari’nin “Divanu Lugati’t-Türk” adlı eserinin bulunup yayınlanmasını Türkoloji tarihinde yüzyılın en önemli olayı olarak değerlendirmiştir. Rus araştırmacı B.Bartold 1921 yılında Rus Arkeoloji Cemiyetinin Doğu Şubesinin toplantısında Mahmud Kaşgari’nin Divanı’na ithaf ettiği “11. Yüzyıl Türk-Arap Sözlüğü” üzerine adlı bir konuşma yapmıştır. 1926 yılında iki türkolog S.E.Malov ve K.K.Yudakin, Arap bilgini E.A.Schmidt, Profesör C.Brockelman’ın yayınlanmış olduğu sözlüğüne benzer şekilde “Divan”ı temel alan bir “Eski Türk Dili Sözlüğü” hazırlamaya karar verdiler. Kelime kartlarının tasarlanmasına rağmen basımı yayıncı tarafından ertelenmiştir.

Profesör Bekir Çobanzadə, Bakü'de düzenlenen 1. Türkoloji Kongresi'nde "Türk Dillerindeki Zarfların Yakın İlişkileri Üzerine" başlıklı çıkışındaki temel bilgileri Divan'dan toplamıştır.

1927 yılında Tatar bilim adamı Cemil Validov kısa notlarında "Divan" ve yazarı hakkında bazı bilgiler vermiş, 1927-1928 yıllarında ise ünlü Özbek filolog A.Fitrat "Divan"dan şiir ve atasözlerini sesbilgisel ve dilbilgisel açıklamalarla özbekçe yayınlamıştır.

A.E.Krımski bibliyografik inceleme kitabında "Divan"a kapsamlı yer ayırmış, V.İ.Belyaev ise "Divan" ve yazarın biyografisi hakkında bazı bilgiler vermiştir.

S.Ahalli, "Divan"dan Türkmen dilinin tarihi üzerine araştırmalar yapmış ve "Mahmud Kaşgarın'ın sözlüğü ve Türkmençe" başlıklı bir monografini yayınlamıştır.

Türk dillerinin sınıflandırılması uzun yıllar Türkolojinin öncül ve temel sorunlarından biri olmuştur. A.N.Samoyloviç 1922 yılında yayınladığı "Türk Dillerinin Sınıflandırılmasına Bazı Eklemeler" adlı ünlü eserinde Kaşgarlı Mahmud'un bilgilerinden de yararlanmıştır.

"Divan"ın Rusçaya çevirisi 1969 yılında V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R.Tenişev ve A.M. Şerbak'ın editörlüğü ile yayınlanmıştır [КОНОВ, с. 3-6].

"Divanu Lugati't-Türk" geçen yüzyılın 60'lı yıllarında Özbekistan'da Salih Mutallimov tarafından Özbekçeye çevrilmiştir (1. Cilt 1960, 2. Cilt 1961, 3. Cilt 1963, çeviriye dayalı göstergeli baskısı H.Abdurrahmanov tarafından 1967 yılında yayımlandı), 1960-1970'lerde Özbek dilbilimci Alibey Rüstemov'un Rusça'ya çevirisi (bu çeviri İstanbul Milli Kütüphanesi'ndeki "Divan" nüshasının mikrofilmine dayanmaktadır ve 2010'da basılmıştır), 1997'de Askar Kurmaşuli Egeybayev, 2005 yılında Z.A.Auezov'u kamuoyunun, aydınların ve 12 komisyon üyesinin (Abdüselam Abbas, Abdürrahim Etkur, Abdürrahim Habibullah, Abdulrahim Karim Sait, Abdulhamit Yusufi, Halim Salih, Hacı Nur Hacı, Osman Muhammed Niyaz, Emin Tursun, Sabit Ruzi, Muhammet Emin ve Mirsultan Usmanov) istek ve ricasıyla 80'li yıllarda Pekin'de Türk İbrahim Mutin'in editörlüğünde Uygurcaya çevrilmiş, 1981-1984 yıllarında Urumçi'de 3 cilt halinde toplam 84.000 nüsha halinde yayınlanmıştır. 1985'te Uygurca'dan Çince'ye çevrilerek basılmıştır. 2003 yılında Pekin'de Profesör Alimcan Sabit'in editörlüğünde yine Çince, 2004 yılında Tahran'da Hüseyin Düzgün tarafından Farsça, 2005 yılında Türkiye'de Seçkin Erdi ve Sarap Tuğba Yurtsever, 2020 yılında Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyad Akkoyunlu'nun ortak çevirisi ile Türkçe yayınlanmıştır.

1969 yılında SSCB Bilimler Akademisi Dilbilim Enstitüsü B.Atalay'ın çevirisine, Orhun-Yenisey ve Uygur yazıtlarının incelemelerine dayanarak "Eski Türk Dili Sözlüğü"nü yayınlamıştır. 1972 yılında Bileşik Krallık'ta yayınlanan C.Klozena'nın "13. Yüzyıla Kadar Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü"nde Divanu

Lugati't-Türk'te yer alan sözcükler yaygın olarak kullanılmıştır. 1990 yılında Kültür Bakanlığı "Divan" nüshasının özgün boyutlarına uygun yeni bir tıpkıbasımını yayınlamıştır.

Z.A.Auezov Halit Sait Hocayev'in 1935-1937'de Azərbaycan türkçesine çevirdiği "Divan" konusunda sessiz kalmamayı önermiştir. "Sovyet Türkolojisi" dergisinin 1988 yıl 3. Sayısındaki bilgiye göre bu çevirinin halen yayınlanmadığı ve Azərbaycan Bilimler Akademisi Dilçilik Enstitüsü'nde bulunduğu belirtilmiştir [ДЛТ; Ходжаев, с.96-103].

"Divan" 2006 yılında Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in desteği, Ord. Prof. Tofik Hacıyev'in editörlüğü, Ord. Prof. Nizami Caferov'un raporu ve Ramiz Asker'in Azərbaycan diline açıklamaları ile birlikte (4 cilt olarak) çevirisi yayınlanmıştır.

Divanu Lugati't-Türk'ü ana dillerine çevirenlerin hususi bir vahşilikle katledildiğini de belirtmek gerekir. Ünlü Uygur şairi Kutluk Şevki Hac dönüşünde Kilisli Rifat'ın tercümesini İstanbul'dan alarak ülkesine getirmiş, meslektaşı ve yakın arkadaşı, şair Muhammed Ali ile birlikte Uygurcaya çevirmişler. Bilim dünyasına bu hizmetleri 1937 yılında Çinli cellatlar tarafından her ikisinin de katledilmesi ve eserlerinin yakılmasıyla "ödüllendirilmiştir".

Uygurlar 1944 yılında Doğu Türkistan devletini kurduktan sonra ilk olarak "Divanu Lugati't-Türk" eserini yayınlamağa karar verdiler. Bu eserin çevirisi ünlü bilim adamı, dönemin tanınmış aydınlarından olan İsmayıl Damollam'a verildi. Divan'ın birinci cildinin çevirisini büyük bir heyecanla tamamlanması arifesinde, Rusya ve Çin'in işbirliğiyle Doğu Türkistan devleti ortadan kaldırılmış, İsmayıl Damollam öldürülmüştür. Doğu Türkistan Kızıl Çin ordusu tarafından işgal edilmiş, Uygur bölgesinde Sincan Uygur Özerk Bölgesi kurulmuştur. Kaşgar Valisi Seyfullah Seyfullin Divanu Lugati't-Türk'ün tercüme ve basımı için resmi olarak yüklü miktarda sermaye ayırır ve bu eseri Ahmed Ziya'ya devreder. 1952-1954 yılları arasında çevirisi tamamlanarak basılmak üzere Pekin'e gönderilir. Fakat bunun arifesinde Pekin hükümeti Ahmed Ziya'yı "karşıt-devrimci milliyetçi faaliyetlerle" suçlamış ve ona 20 yıl hapis cezası uygulanmıştır. Ahmed Ziya hapisanede trajik bir şekilde işkencelere dayanamayıp ölmüştür. "Divan"ın tercümesine ve yazmalarına el konulmuş ve yakılmıştır.

Bir sonraki fedakar girişim 1960-1963 yıllarında Çin Bilimler Akademisi Sincan bölgesinin müdür yardımcısı olan Uygur asıllı Sairani tarafından gerçekleştirilmiştir. Uygur diline çevirisi tamamlanarak yayımlandıktan hemen sonra esere el konularak yakılmış ve Sairani iki asistanıyla birlikte öldürülmüştür.

Dünyalarını değişen bu aydınlara, bilim adamlarına, şairlere Allah'tan rahmet diliyoruz. Bu baskıların ilk kurbanı 1934-1937'de tarihlerinde Azərbaycan'da yaşayan, Özbek asıllı, SSCB Bilimler Akademisinin Azərbaycan Şubesinin Dil ve

Edebiyat Enstitüsü'nün Dil Bölümündə araştırmacı olarak çalışan Halit Sait Hocayev olmuştur.

O dönem Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde personel yetersizliğinden dolayı diğer ülkelerden akademisyenler davet ediliyordu. Cumhuriyette bilim ve kültürün gelişmesinde büyük rolü olan bu bilim adamları sırasında A.S.Gubaydulın, B.V.Çobanzade, M.F.Kopruluzade, A.N.Aşmarın, H.S.Hocayev, A.Samoyloviç'in isimlerini sıralaya biliriz.

H.S.Hocayev 1926 yılından çok daha erken bir zamanda Azerbaycan Devlet Üniversitesi Doğu Fakültesi'nde öğretmen olarak çalışmak ve pratik dersler almak için Bakü'ye gelmiştir. “Karşıt-devrimci ve milliyetçi örgüt çalışmalarına katıldığı” ve Türklerin ana kitabı, Mahmud Kaşgari'nin “Divanu Lugati't-Türk” eserini tercüme ettiği için tutuklanan H.S.Hocayev'in mahkemeye sunulan şahsi dosyasında şu bilgiler yer almaktadır: «H.S.Hocayev 1893 yılında Taşkent'e 25 km uzaklıkta bulunan Goş-Kurgan bölgesinde doğdu. Taşkent'te medrese eğitimi aldı, 1911 yılından sonra memleketinde sadece 1 yıl bulundu. O yıl Hocayev'in hayatı kökten değişti: İstanbul Üniversitesi'nde okumak üzere Türkiye'ye gönderildi. 1917 yılında üniversitenin Tarih ve Filoloji Fakültesinden mezun olduktan sonra memleketine değil Azerbaycan'a geldi. 1918 yılında İstanbul Üniversitesi'nden bir grup öğrenciyle birlikte Nuru Paşa'nın Türk ordusunun bir parçası olarak Azerbaycan'a gönderildi» [Ceza Davası]. Halit Sait Hocayev'in Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin arşivlerinde bulunan ve 1934 yılında Dilçilik Enstitüsü'nde işe alındığında yazdığı dilekçede şu satırlar yer almaktadır: “Ben Özbekistan Taşkentliyim, orta ve yüksek öğrenimimi İstanbul'da aldım. 1918'den itibaren şu zamana kadar Azerbaycan'ın orta ve yüksek okullarında Türkçe dil ve edebiyat öğretmenliği yapıyorum. Şu anda Sosyo-Ekonomik Enstitüsünün Hukuk Fakültesi'nde Türkçe (Azerbaycan dili - N.M.) öğretmenliği yapıyorum ve aynı zamanda Yüksek Pedagoji Enstitüsü'nde Arap ve Fars dillerini talim etmekteyim” [Halit Said]. Behice Hanım'ın babasının 1935 yılında Aşnin'e gönderdiği ankette şöyle yazmaktadır: “1922'den tutuklandığım güne kadar Bakü'de birçok yüksek okulda öğretmenlik yaptım (v. 8). Hapisten sonra Azerbaycanlı bir hanımla evlendim. Bu da beni bu şehre daha da bağladı. Kızım Behice 1925 yılında doğdu. Farklı yıllarda Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Pedagoji Üniversitesi, Endüstri ve Teknoloji Koleji'nde, aynı zamanda çalışan öğretim üyeleri için fakültelerde hocalık yaptım. Öğretim hayatıma petrol bölgesi ve işçi sınıfı olarak kabul edilen Balahani bölgesinde başlamış ömrümün sonuna kadar Bakü'nün yüksek öğretim kurumlarında, Ağamalıoğlu teknik okulunda yüksek lisans öğrencilerine yönelik kurslarda öğretmenlik faaliyetlerimi sürdürdüm”[Ашнин, с.98]. Başvuruda şu bilgiler de yer almaktadır: “Şimdi sözleşmeli olarak Akademide sözlük üzerinde çalışmalar yapmaktayım”[Turan]. (“Divanu Lugati't-Türk”ü kast etmiştir - N.M). Ayrıca onun, SSCB Bilimler Akademisi Azerbaycan Şubesi'nin talimatıyla 11.

yüzyıla ait Türk Dilinin Tarihi Grameri'ni yazdığı da bilinmektedir. 12 baskı sayfası hacminde (192 s.) olan bir el yazması şeklinde bulunan kitap 1937 yılında SSCB'in İçişleri Halk Komiserliği tarafından Halit Sait'in evinde el konulan ve alınan belgeler arasında olmuş ve ardından diğer eserleri gibi "ortadan kaybolmuştur [Turan].

Türkoloji tarihinde bu büyük ansiklopedik eseri Arapçadan Latin alfabesine ilk çevirisini Halit Sait Hocaev yapmıştır. Yazarın Divan'ın diğer baskıları hakkında bilgisi olmamıştır. Halit Sait bu kitap yüzünden tutuklanmış, Pan-Türkizmle suçlanmış, alelacele 13 Ekim 1937'de, tanık ve delil olmadan, 15 dakikalık bir mahkeme kararıyla kurşun cezasına çarptırılmıştır. 5 Haziran 1937'de SSCB Bilimler Akademisi Azərbaycan Şubesinin Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü Başkanının emriyle Halit Sait Hocaev'in ismi aynı yılın Haziran ayında enstitü çalışanları listesinden çıkarılmıştır.

Şüphesiz Divan'ın böyle karanlık ve sisli kaderi Halit Said'in kaderiyle bağlantılıdır. Baskılar sona ermiş olsa da, Türklere azar azar özgürlük tattıran Rus şovenizminin gerici ideolojisi varlığını sürdürdü. Bu nedenle geçen yüzyılın 60'lı yıllarında bile bu muhteşem yapıtın yayınlanması için hiçbir teşebbüsde bulunulmadı. Şimdi unutulmuş Halit Sait'i ve bu eseri kimse hatırlamamaktadır.

Kaynakça:

1. Asker, R. Türkologiyanın şah eseri. Bakü, 2020, s. 45.
2. Deliömeroğlu, Y. Kaşgarlı Mahmut 1000 yaşında veya 2008 Kaşgarlı Mahmut Yılı. Kardeş Kalemler, sayı 6, Haziran, 2007, s. 80.
3. Devlet Güvenlik Hizmeti'nin arşivinde saklanan ceza davası. No.: 12493-72
4. Halit Saidin Devlet Güvenlik Hizmeti arşivinde saklanan ceza davası dosyasından: №: 12493/72.
5. Turan, A. "Divanu Lugati't-Türk" ilk tercümanı Halid Sait Hocaev'in kızı Behice Hanım ile sohbetimiz, Edebiyat Gazetesi, 14 Kasım 2008/
6. Ашнин, Ф.Д. В.М., Алпатов, Насилов, Д.М. Репрессированная тюркология. Москва, Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002, с.98.
7. Кононов А.Н. Изучение «Дивану Лугат ит Турк» Махмуда Кашкарского в Советском Союзе \Текст доклада, прочитанного на Тюркологическом съезде в Анкаре (сентябрь, 1972) \ «Советская тюркология», Баку, 1973, №1, с. 3 – 6.
8. Махмуд ал- Кашгарий. "Диван Лугат ит-Турк". Перевод, предисловие и комментарии З.А.М.Ауэзовой. Алматы: Дайк-Пресс, 2005
9. Ходжаев, Х.С. «Советская тюркология», №3, Баку, 1988, с.96-103.
10. www.anl.az/down/megale/adalet/2012/aprel/246367.htm

Rəyçi: prof. Məsud Mahmudov